

МИКИТИНСЬКА СІЧ
(1639–1652 рр.)

Микитинська Січ є однією з найзагадковіших серед усіх запорозьких столиць козацької доби. Передусім це зумовлено невеликою кількістю історичних джерел, у яких би правдиво розповідалося про діяння січовиків, що в ній мешкали, і передавався дух епохи. Ця обставина, насамперед, і не дає змоги сучасним дослідникам історії козацтва якнайповніше відобразити одну з героїчних сторінок української минувшини*. Адже саме звідси — із Запорозької Січі, яка знаходилася на Микитиному Розі, розпочався у 1648 році чи не найбільший у тогочасній Європі національно-визвольний рух, що увійшов до історичних анналів під назвою Визвольної війни українського народу середини XVII ст.

У 1594 р., повертаючись Дніпром із Січі, яка на той час містилася на о. Базавлук, посол німецького імператора Еріх Лясота зробив 2 липня такий запис у своєму щоденнику: «...Далі до Кам'яного Затону (затока Дніпра на татарському боці, яка має кам'яний берег і від того отримала свою назву)... Звідси до Микитиного Рогу, що на лівій руській стороні. Недалеко звідси заночували на острові». Микитиним Рогом, про який згадує доскіпливий посол, називалося місце, де розташовувалася старовинна переправа через Дніпро. Знаходилася вона у найвужчому місці Великого Лугу, на мисі, який далеко виступав за

---

* Автор завдячує нікопольському краєзнавцю М. Жуковському за надання оригінальних матеріалів.

берегову лінію. Тому й нарекли його наші далекі предки Рогом. А чому саме Микитиним?

Згідно з народними переказами заснував цю переправу ще на початку XVI ст. якийсь Микита. Одна з легенд стверджує, що це був простий козак, за іншою — він багатий український купець. Але ким би не був цей Микита, перевіз він влаштував у дуже зручному з точки зору географічного положення місці.

Перевіз на Микитиному Розі відігравав важливу роль у торговельно-економічних зв'язках між Україною та володіннями кримських ханів. У цьому, можна сказати, полягала його головна функція, хоча використовувався він і для переправи військових загонів з обох боків. Поступово поблизу Микитиноного Рогу, що перетворився на одну з найважливіших переправ через Дніпро, виникло селище, яке з початку XVII ст. відоме в джерелах під назвою Микитине (невдовзі — Микитин Перевіз).

Не виключено, що в часи Томаківської, а потім і Базавлуцької Січі на Микитиному Розі перебувала невелика козацька застава, яка, ймовірно, не лише виконувала роль своєрідної прикордонної сторожі, а й здійснювала митний контроль, прибуток від якого надходив до кошової скарбниці.

Пропускню спроможність переправи можна оцінити хоча б за таким фактом. Під час тимчасового українсько-татарського зближення, яке настало у другій половині 20-х років XVII ст., через Микитинський Перевіз за дві доби (з 8 по 9 листопада 1628 року) до Криму переправилося шість тисяч козацької та вісім тисяч татарської кінноти.

Через десять років, у травні 1637 року, загін січовиків, очолюваних отаманом П. Павлюком (Бутом), захопив

дислоковану в Черкасах артилерію Війська Запорозького, яка належала реєстровим козакам на чолі з В. Томиленком. Виправдовуючись перед гетьманом реєстровиків, Павлюк писав до нього, що вважає за ганьбу тримати козацьку гармату в іншому, ніж на Запорожжі, місці, а тому перевіз її на Микитин Ріг (отже, там були умови для зберігання артилерії). Насправді ж отаман виношував далекосяжні плани підняти чергове козацьке повстання проти поляків, у якому б викрадені гармати відіграли не останню роль.

Перевезення гармат на Микитин Ріг фактично означувало початок найбільшого з кінця XVI ст. і до початку Визвольної війни козацького повстання в Україні. Впадає в очі й дивовижна подібність між діяльністю сподвижників Павлюка, спрямованою на організацію повстання влітку 1637 року, та заходами Б. Хмельницького взимку 1648 року, насамперед, те, що починалися ці великі народні рухи з території Микитинового Перевозу, який з 1639 року став осередком нової Січі.

Перший етап козацько-польської війни 1637–1638 рр. завершився ухваленням 8 травня 1638 року т. зв. «Ординації Війська Запорозького». Згідно з її положеннями козакам дозволялося мати лише шеститисячний реєстр. Решту їх (в т. ч. й запорожців) польський уряд мав намір перетворити на хлопів. Також скасовувалося право козаків обирати собі гетьмана (старшого). Натомість польським сеймом вводилася посада спеціального комісара, якому б підпорядковувалося Військо Запорозьке. Відтепер на Січі могли перебувати лише реєстрові козацькі полки під наглядом польських урядовців. Всім іншим,

окрім тих, хто мав посвідчення, видане комісаром, заборонялося тут з'являтися під загрозою смертної кари.

Скориставшись деякою стабільністю внутрішнього становища, а також сприятливою міжнародною ситуацією, урядові кола Польщі за допомогою таких репресивних заходів намагалися підкорити українське козацтво (як на волості, так і на Запорозжжі) і загнати його в державну структуру Речі Посполитої. Сучасник тих подій писав, що «шляхтичі всіляку свободу у козаків відняли і людям благочестивим тяжкі нечувані податки наклали».

На додачу до всіх цих «драконівських» заборон королівський уряд вирішив на місці зруйнованої у 1635 р. козаками І. Сулими Кодацької фортеці збудувати нову. Головне завдання її гарнізону, як і попередньої, полягало в тому, щоб закрити доступ на Січ всім охочим поповнити лави запорозького братства.

Початок будівництву другого Кодаку поклав улітку 1639 р. великий коронний гетьман С. Конєцпольський, який, отримавши з королівської скарбниці досить велику суму грошей, прибув до Кодацького порога на чолі чотиритисячного війська. На цей час сюди з околиць Черкас, Чигирина, Канева і самого Києва зігнали «робітних людей». Загалом на будівництві під охороною коронного війська працювало близько трьох тисяч українців. На думку дослідників, нова фортеця була втричі більшою за зруйновану і знаходилася трохи на схід від старого місця. Фортечні укріплення проектували інженери з Франції та Швеції Г.-Л. Боплан і Ф. Гектант.

Другий Кодак мав форму квадрата, кожна із зовнішніх сторін якого дорівнювала тридцяти метрам. У кутах було

зведено високі бастіони, що видавалися вперед. Навколо фортеці насипали величезні земляні вали. Біля підніжжя ширина валу становила 48 метрів, а висота — 14. З трьох сторін її оточували глибокі рови, на дно яких було загачено дубові кілки та вмуровано шипи з граніту. Глибина рову сягала 22 метрів, ширина внизу — 20, вгорі — 32. З четвертої сторони до Кодацької фортеці підступав крутий берег Дніпра, усіяний гострим камінням. Саме тут вал був висунутий понад берегом на десяток метрів уперед і утворював своєрідний навіс над Дніпром. Звичайно, це робилося задля того, щоб мати кращу можливість прострілювати все русло річки як з гармат, так і з мушкетів. Отже, навіть за тогочасними західноєвропейськими мірками нова фортеця була доволі потужним укріпленням, що забезпечувало контроль за пересуванням у напрямку до Запорозжя не лише водним шляхом, а й суходолом.

Одна з легенд розповідає, що на початку серпня 1639 р. гетьман С. Конєцпольський оглядав новозбудовану фортецю. Інженери, які зводили її, переконували високого польського державця у неприступності фортечних мурів, на що присутній при цьому реєстровий чигиринський сотник Б. Хмельницький зауважив, вживши крилатий латинський вираз: «Manus facti, manus destruit!» (Рукою будується, рукою й руйнується). У такий спосіб майбутній гетьман України дипломатично нагадував про знищення Кодака козаками у 1635 році, натякаючи водночас на можливість повторення подібного у майбутньому. Що, до речі, й трапилося у вересні 1648 р., коли

козацькі полки на чолі з полковником М. Нестеренком оволоділи фортецею.

Після відвідання Кодацької твердині С. Конєцпольський залишив її коменданту докладну інструкцію, якою, зокрема, суворо приписувалося пильно стежити за тим, аби на Запорозжя не проникла жодна «жива людина». «Через те, що не тільки водою, а й сушею сваволя за пороги проникла, треба посилити часті роз'їзди на тамтешній шлях: тих, хто їде вдруге, — ловити і суворо карати. Якщо їх не зловите, а тільки побачите, слід дати знати полковникові, який від імені уряду перебуває на Запорозжжі, щоб він їх знайшов і повернув», — наголошувалося у документі.

Всі ці каральні заходи польських властей стали причиною занепаду Січі на о. Базавлук і перенесення її на Микитин Ріг. Будівництво фортифікаційних споруд для захисту нової Січі здійснювалося майже одночасно з побудовою другого Кодака і було завершене восени 1639 р. Саме з цього часу і починає свій відлік історія Микитинської Січі.

Польський літописець Дзєвович свідчить, що Січ на Микитиному Розі заснували козаки на чолі з Федором Линчаєм, який став її першим кошовим отаманом. Крім того, літописець наводить цікаву деталь: тогочасних запорожців на честь їхнього отамана називали линчаївцями. Облаштовуючи Микитинську Січ, козаки, очевидно, побудували тут і невеличку церкву. Тогочасні джерела не зберегли свідчень про те, якою вона була — постійною чи тимчасовою (похідною). Однак факт її існування на Микитиному Розі не викликає жодних сумнівів, адже за

спогадами багатьох очевидців, у цій церкві 1648 р. молився сам Б. Хмельницький.

На жаль, про перші роки існування Микитинської Січі маємо небагато відомостей. Одну з них наводить відомий історик М. Маркевич. В його «Історії Малоросії» йдеться, зокрема, про боротьбу козаків Микитинського Коша, очолюваних Іваном Полежаєнком, з чисельно переважаючими відділами поляків і реєстровців. У бою під Кам'яним Затонем — на другому (татарському) березі Дніпра, навпроти Микитинового Рогу, — Полежаєнко загинув, а поляки оволоділи стратегічно важливою фортецею.

Дуже важливою була роль запорозького козацтва у здобутті та утриманні донськими козаками протягом 1637–1642 рр. турецької фортеці Азов (т. зв. «Азовське сидіння»). Наприкінці 1637 р. до Азова на допомогу донцям прибуло сімсот українських козаків. Однак у наступні роки, як свідчив донський отаман Алфімов, кількість запорожців в Азовській фортеці значно збільшилася. Коли у 1640 р. над фортецею нависла нова загроза штурму турецьких військ, туди на підмогу прибули ще п'ятсот козаків з Микитинської Січі, а згодом — ще декілька тисяч.

Але як могли пробратися січовики в оточену з усіх боків турками фортецю? На це складне питання історики знайшли відповідь у мемуарах турецького літописця Евлія-Ефенді, який був очевидцем тих подій і засвідчив надзвичайну винахідливість українських козаків. Отже, він писав: «Незважаючи на велику пильність, багато невірних козаків зуміли проникнути до міста, стрибаючи, роздягнувшись, у Дон і пливучи під водою на спині з очере-

тиною в роті. Зброю й амуніцію вони складали у шкіряні мішки, які тягли за собою, пливучи, і так підтримували фортецю». Ось такими вигадливими були запорожці!

Навесні 1640 р. поблизу Керченської протоки козацька флотилія з 23 човнів, на чолі якої стояв Гунка (Грицько) Черкашенін, вступила в бій з 40 турецькими галерами. Дві з них були потоплені, а до Азова запорожці привели п'ять «язиків». На початку наступного року московському цареві повідомляли, що триста донців «зійшлися в кримському степу із запорозькими козаками і ходили до Перекопу, а біля Перекопу стояла застава від Криму, дванадцять мурз з усякими військовими немалими людьми». Того ж року донці із запорожцями вислали з Азова розвідку. Цей загін на чолі з Т. Яковлевим і М. Тараном ходив аж до турецького міста Різи, де визволив багато православних полонених і взяв «язиків». Однак до Азова він повернутися не зміг, бо гирло Дону було перегороджено турецькими кораблями. Козаки вирішили пробиратися на Запорожжя. Неподалік Очакова вони перемогли невеликий турецький флот і почали підніматися вгору по Дніпру. Але польський полковник Душинський, який у цей час стояв з хоругвою у пониззі Дніпра, прийнявши від козаків дарунки, водночас підступно покликав турків, а сам ударив з другого боку. Внаслідок цього козацький загін був розгромлений, а ватажок запорожців М. Таран потрапив до турецького полону. Незважаючи на героїчну оборону Азова, у червні 1642 р. донці і запорожці змушені були, за наказом московського царя, залишити фортецю. Однак січовики продовжували боротьбу з турками.

У 1643 р. вони напали на турецьке посольство, яке поверталось з Москви. Схоплений невдовзі один з низових козаків розповів на допиті, що намовив їх до цієї справи якийсь святогорський чернець. За твердженнями московських послів у Константинополі, запорожці з Микитинської Січі здійснили цей «злочин», щоб пересварити великих государів — турецького султана й московського царя.

Наступного року близько 400 низовиків брали участь у поході коронного гетьмана С. Конєцпольського до Криму і 30 січня 1644 р. неподалік Охматова завдали поразки татарському війську під керівництвом Тугай-бея, Муртази-аги та Імар-аги.

Восени того самого року чигиринський сотник Б. Хмельницький у Варшаві двічі зустрічався з французьким послом графом де Брежі, який вів з ним переговори про те, щоб найняти козаків до французької армії для боротьби з іспанцями. Переговори продовжились у квітні 1645 р., коли Б. Хмельницький та один з отаманів Микитинського Коша виїздили до Фонтенбло (Франція), де після їхньої зустрічі з представниками французького командування була досягнута домовленість про найми 1 600 козаків. У жовтні близько двох з половиною тисяч реєстровців та запорожців були перевезені морем з Гданська до Кале (Франція). Невдовзі вони взяли участь в облозі та здобутті фортеці Дюнкерк.

За даними документів, що зберігаються в російських архівосховищах, у травні 1646 р. в одне з прикордонних московських міст прибився втікач з татарської неволі Ю. Михайлов. Він свідчив, що зустрічав на Запорожжі групу козаків на чолі з отаманом Півторакожухом, які

начебто розповіли йому про свої наміри «йти війною скоро в Польщу на ляхів». Крім того, вони говорили, що в Україні перебувають загони німецьких найманців (їх запросив Владислав IV для війни з турками), які, на думку козаків, могли не пустити їх на війну з поляками.

Восени 1647 р. комендант Кодацької фортеці Гродзицький почав помічати якісь таємні приготування та неспокій серед мешканців Низу і сповістив про це М. Потоцького. У жовтні коронний гетьман особисто прибув з Крилова до Кодака для спостереження за Микитинською Січчю. Тут він дістав достовірні відомості від польської розвідки про те, що Б. Хмельницький бунтує козаків. Чигиринський сотник з кількома десятками однодумців і сином Тимофієм прибув на Запорожжя, очевидно, наприкінці того року.

Спочатку вони зупинилися на о. Томаківка (Буцький), після чого Хмельницький встановив зв'язок із запорожцями та реєстровцями Микитинської Січі. Січовики відразу ж підтримали повстанців. Козаки реєстрового Черкаського полку, що перебували на Січі як залога польських властей, також не вагаючись перейшли на їхній бік. Вони навіть передали Б. Хмельницькому весь запас провіанту, а також наявні січові човни. «...Всі черкасці і сотники дали на це згоду і наказали нам йти безпечно, для чого нам із Січі з борошном попустили», — описував невдовзі цю ситуацію сам Хмельницький. Через велику звитягу запорожців спроби реєстрових полковників С. Вадовського і С. Кричевського відбити Микитинську Січ закінчилися невдачею.

Здобуття прибічниками Б. Хмельницького наприкінці січня 1648 р. Микитинської Січі і звільнення майже всієї території Запорозжя від польських залог ознаменувало початок Національно-визвольної війни українського народу за незалежність. Описуючи ці події, козацький літописець С. Величко відзначав, що у січні-лютому Хмельницький проводив на Січі таємні ради з кошовим та курінними отаманами з приводу майбутньої війни проти Польщі. Однак, за спільною домовленістю, серед війська вони розголошували, що збираються лише направити до короля й усього сенату послів з проханням підтвердити стародавні «вольності і права» українського народу та козацтва. Це робилося для того, аби польські шпигуни не довідалися завчасно про справжні наміри повстанців.

У другій половині січня з Микитинської Січі до кримського хана Іслам-Гірея вирушило козацьке посольство, у складі якого, вірогідно, був і старший син Б. Хмельницького — Тимофій. Козацькі посланці мали домовитися про військовий союз з Кримом для спільного виступу проти Польщі.

На початку березня на Микитинській Січі була скликана козацька рада, на якій розглядалися передані через польських послів Хмелецького і Кричевського пропозиції щодо часткового задоволення поданих раніше Військом Запорозьким вимог. Як свідчили згодом польські послі, козаки були дуже невдоволені і висловили їм посеред майдану «суворих голосів відповіді й різних вигуків». Запорозжці вимагали цілковитого скасування положень «Ординації» 1638 р., а також визнання окремого статусу не лише для Запорозжя, а й усієї козацької України. Дізнав-

шись про це, коронний гетьман М. Потоцький з допомогою своїх військ блокував Запорозжя, щоб перекрити доступ сюди козакам, селянам та міщанам з городової України. Але ці заходи не змогли перешкодити збільшенню Запорозького Війська. На середину квітня у козацькому таборі на Микитинській Січі та в інших запорозьких залагах налічувалося близько п'яти тисяч чоловік.

Тим часом у результаті другого посольства до Криму між Військом Запорозьким і ханством було укладено угоду про взаємодопомогу в боротьбі із спільним ворогом. Вже наприкінці березня на Січ почали прибувати перші татарські загони під керівництвом Тугай-бея.

Саме на Микитинській Січі Б. Хмельницького було обрано гетьманом України. Процедура обрання яскраво описав С. Величко: «...Коли вдарено в котли на раду, то побачили, що для такої сили війська січовий майдан затісний. Отож, зважаючи на це, кошовий отаман із Хмельницьким мусили вийти із січової фортеці на просторіший майдан. Тут було оголошено всьому війську й виразно сказано, що за збитки та гніт, які терплять козаки й уся Мала Росія, проти поляків починається війна... Запорозьке військо одностайно й одноголосно назвало Хмельницького своїм гетьманом і 19 квітня (сучасні дослідження переконують, що вибори гетьмана відбулися у кінці січня — на початку лютого. — Т. Ч.) постановило й обіцялося стояти за нього у війні з поляками, навіть якщо треба буде головами накласти». Потім, за словами літописця, кошовий отаман і писар вручили новообраному гетьманові козацькі клейноди — булаву, корогву, печатку, мідні котли. До цього запорозжці додали

три легкі польові гармати з усім спорядженням. Після процедури обрання у січовій церкві з цього приводу відбулась урочиста літургія, в якій узяли участь гетьман із старшиною. По цьому кошовий отаман дав наказ палити з усіх гармат, що й було зроблено тричі, після чого почався святковий обід.

У середині квітня Хмельницький залишив Січ і на чолі восьмитисячного війська вирушив Микитинським шляхом назустріч польській армії М. Потоцького. Підрозділ повстанців, який складався із запорожців, очолив отаман Півторакожух.

Історики стверджують, що вже після виходу Б. Хмельницького з Микитинської Січі тут наприкінці квітня відбулася ще одна козацька рада. Вона ухвалила смертний вирок ватажкам реєстрових козаків Барабашеві і Караїмовичу та іншим старшинам, які не підтримали повстанців. Своїм старшим реєстровці, що прийшли на Січ, обрали Ф. Джелалія, після чого вирушили наздоганяти Хмельницького.

Запорожці з Микитинської Січі стали елітним підрозділом українського війська. Один з найбільших знавців запорозької старовини Д. Яворницький відзначав, що успіхові в Жовтоводській битві (5 травня 1648 р.) Б. Хмельницький завдячує не стільки татарам, скільки запорожцям та їхньому високому воєнному мистецтву, зокрема, вмінню швидко будувати земляні укріплення та професійним навичкам ведення артилерійської стрільби.

Ось як описував літописець хід другої, також переможної для козаків, битви — під Корсунем (16 травня): «Пристосував (Б. Хмельницький. — Т. Ч.) водні армати для

пересування їх степом новим способом задля легшого і швидшого їх при взаємній потребі пересування: він поставив кожну армату на два колеса при одному коні. Так встановив він 26 армат і арматон і до них приставив кращих стрільців запорозьких 500 чоловік, спішивши (курсив мій. — Т.Ч.), і 300 залишивши на конях про всяк випадок. І ці новопризначені пушкарі так само майстерно стріляли з армат, як з мушкетів». Завдяки цьому нововведенню козацька армія здобула ще не одну перемогу протягом наступних років.

Після перших вдалих битв Б. Хмельницький у листі до кошового отамана сповіщав на Микитинську Січ про свої успіхи при Жовтих Водах і Корсуні, дякував Війську Низовому за допомогу і приязнь, виявлену до нього в Січі. На знак подяки за це він надіслав січовикам дві булави, чотири хоругви, два бунчуки, три пари мідних котлів, шість гармат, триста талярів на січову церкву і тисячу талярів «для лицарства на пиво». Також він запрошував запорожців до свого війська. Кошовий отаман відгукнувся на цей заклик, і коли Б. Хмельницький після Корсуня став табором під Білою Церквою, то при ньому було вже близько двох тисяч новоприбулих козаків з Микитинської Січі.

На початковому етапі Визвольної війни (лютий — травень 1648 р.) Запорозька Січ відігравала провідну роль у процесі державотворення, оскільки саме тут виник перший невеликий, але повністю визволений район, почалося формування національної армії та вироблення програми автономії для козацької України. Та коли в перші роки війни Січ активно підтримала наміри Б. Хмель-

ницького і його соратників, то згодом частина запорожців (головним чином т. зв. «голота») змінює свою позицію. У лютому 1650 р. проти Б. Хмельницького, який, на думку запорожців, уклав невігідну Зборівську угоду з польським королем, на Микитинській Січі спалахнуло повстання. Його очолив козак Я. Худолій (можливо, раніше він входив до реєстру Домонтівської сотні Черкаського полку). Січова рада навіть обрала його гетьманом Війська Запорозького — на противагу Хмельницькому. Останній, не гаючи часу, послав на Запорожжя каральну експедицію, яка наприкінці лютого придушила цей виступ. Вже 6 березня гетьман отримав звістку про арешт Худолія. Згодом його привезли до Чигирини і стратили. Київський воєвода А. Кисіль писав, що внаслідок таких дій гетьманської влади «зменшився авторитет Хмельницького у черні». Однак такі репресивні заходи щодо свавільних елементів були необхідні з огляду на здійснення головної мети Б. Хмельницького — утвердження незалежної Української держави. Щоб запобігти подібним виступам у майбутньому, Хмельницький узяв Січ під повний контроль, розмістивши там реєстрову залогу і звівши її функції до ролі прикордонного форпосту. Таким чином, спроби січовиків вийти з-під юрисдикції гетьманської влади виявилися невдалими. До останніх днів Б. Хмельницького Запорозька Січ підлягала гетьманському управлінню, зберігаючи при цьому автономію і виборність Коша — керівного органу Січі.

У 1651 р. Хмельницький, перебуваючи у Павлоччі і дізнавшись, що кримський хан Іслам-Гірей відмовився

від союзу з ним, висловив у тій складній ситуації намір іти з частиною свого війська до Запорожжя.

Наступного, 1652 року запорожці покинули свою Січ на Микитиному Розі і звели нові укріплення у гирлі річки Чортомлик. Будівництвом нового січового гнізда керував «старий приятель Хмельницького» Федір Лютай. Причиною перенесення Січі з Микитиноного Рогу стало насамперед те, що до неї можна було відкрито підійти з боку степу. Внаслідок цього «під час війн Хмельницького з поляками, вона два рази розорена була татарами». Місце, де з Чортомликом зливалися дві менші річечки — Скарбна і Павлюк, було безпечнішим у військовому відношенні. До того ж з утвердженням Чигирина як гетьманської столиці України Січ втрачає своє провідне становище і фактично перетворюється в одну з прикордонних фортець Гетьманщини.

Разом з тим, перенесення Коша не слід пов'язувати із зруйнуванням укріплень на Микитиному Розі. Очевидно, що з огляду на їх важливість вони були відразу відновлені і продовжували існувати ще досить тривалий час після 1652 р. Тут, як і в першій половині XVII ст., перебувала козацька залога, що виконувала прикордонні й митні функції. Опосередкованим свідченням цього є лист від 4 червня 1659 р. самопроголошеного гетьмана І. Безпалого, який писав до запорожців так: «Панам, товариству і братві нашій милій кошовому гетьману, обозному, судьям, осавулам, полковникам, сотникам, отаманам курінним і всій черні Війська Його Царської Величності на Запорогах, *в січах* (курсив мій. — Т.Ч.) по лугах і на полях проживаючим». 1688 року Мики-

тинська Січ називалася «пустою», старою Запорозькою Січчю.

Однак козацьке поселення на місці колишньої Микитинської Січі проіснувало досить довго — майже до часу знищення Запорозької Січі та Гетьманщини у другій половині XVIII ст. Про це свідчать такі факти. Коли у 1709 р. російські війська знищили Чортомлицьку Січ, а запорожці перейшли під протекцію кримського хана, новообраний гетьман України П. Орлик уклав з татарами мирний договір. Відповідно до його положень Військо Запорозьке мало право тримати перевози і брати мито на Дніпрі біля Кодака, Кам'янки, Кизикермена, а також і Микитинога.

Поселення Микитин Перевіз залишилося козацьким і після повернення запорожців під протекторат російських царів у 1734 р. Документи свідчать, що тут знаходилася запорозька застава з 150 козаків. Це була митниця з посадовими особами від кошової старшини Війська Запорозького Низового. Службові обов'язки в ній виконували шафар, писар, а також підшафарій і підписарій. Вони збирали прибутки від митного контролю, залишаючи у себе відрахування, необхідні для утримання застави і будівель, наглядали за порядком на переправі. У другій половині XVIII ст. на Микитиному Перевозі знаходились церква Покрови Святої Богородиці, кілька десятків хат сімейних запорожців, десять шинків. До селища було приписано 300 зимівників, розташованих навколо поселення. У цей час російський уряд утримував тут свій військовий пост на чолі з комісаром і перекладачем від Колегії закордонних справ. Тогочасні офіційні

документи називали селище Микитинською заставою. У 1774 р. на Микитиному Перевозі була організована поштова станція, де служило спочатку трое, а потім семеро козаків.

Цікаво, що у 1755 р. Колегія закордонних справ Російської імперії надіслала запит до Коша Запорозької Січі з проханням подати опис Кодацького та Микитинового перевозів. На це кошовий отаман повідомив до Петербурга: «...Означені перевози знаходяться в російській, а не турецькій границі, в вольностях військових запорозьких, і засновані вони — Микитинський з давніх літ, а коли саме невідомо, да і в Коші про те не знають за відсутністю записів».

Протягом 1758–1764 рр. канцелярія Запорозької Січі неодноразово зверталася до Генеральної військової канцелярії Гетьманщини та вищих органів влади Російської імперії з проханням перенести Січ з р. Підпільної на місце старої Микитинської Січі. Так, 27 квітня 1758 р. кошовий отаман Г. Федоров писав у листі до Єлизавети Петрівни, що Запорозькій Січі бути на тому місці, на якому вона в той час стояла, незручно, й аргументував це тим, що у Підпільній дуже поменшало води, а криничної також не вистачає. Крім того, на Січі стало тісно, позаяк весь час прибувають люди. А тому старшина вибрала «пристойне місце в російській границі, трошки вище над Дніпром, *при Микитиному, де і застава від нинішньої Січі невелика* (курсив мій. — Т.Ч.)». Відповіді з Петербурга не надійшло, і наступного року старшина знову звертається до імператриці, додавши до свого листа план Микитинового Перевозу, де мала б роз-

мішатися Січ. У 1760 р. Кіш отримав дозвіл на передислокацію від Генеральної військової канцелярії, однак Петербург мовчав. Відповідь на це прохання надійшла лише у 1764 р. від нової імператриці — Катерини II. Зважаючи на російсько-турецьке протистояння, запорожцям наказувалося перебувати на старому місці. Під час російсько-турецької війни 1768–1774 рр. кошова старшина знову порушувала питання про перенесення Січі до Микитинського Перевозу, але в червні 1775 р. отримала на це дуже своєрідну відповідь — указом Катерини II Запорозька Січ взагалі була ліквідована.

У вересні того ж року імператриця розпорядилася побудувати на місці Микитинового Перевозу фортецю Славенськ. Але цей план відразу не був реалізований. Лише ускладнення відносин з Кримським ханством змусило царських урядовців у 1780 р. прийняти рішення про будівництво тут фортеці Нікополь. А вже у 1782 р. Нікополь було оголошено повітовим містом.

Д. Яворницький, який у середині XIX ст. обстежував місця розташування всіх запорозьких столиць, навів такі дані про Микитинську Січ. Він засвідчив, що те місце, де вона була, («на 350 сажених нижче теперішньої пароплавної пристані Нікополя»), розмите Дніпром під час великої повені навесні 1845 р. Річкові води знесли невеличку капличку, яка стояла на місці запорозької церкви. Розмили вони й стародавній козацький цвинтар. «Сам берег Дніпра щороку обвалюється у воду, оголюючи цілі купи козацьких кісток, котрі бездоглядно валяються по піску; тут частенько стирчать напівзогнілі дубові труни, що ховають лише мізерні кістяки колись доблесних і

безстрашних лицарів, низових козаків», — переказував бачене на власні очі відомий історик. Уже в радянські часи Каховське водосховище назавжди затопило прилеглі береги місцевості, де знаходилась Микитинська Січ.

Вважаємо також за доцільне перелічити цікаві старовинні речі, які на середину ХІХ ст. збереглися від запорожців Микитинської Січі (потім — Перевозу) і були описані Д. Яворницьким в «Історії запорозьких козаків». Отже це, насамперед, козацька мідна гармата, залізний хрест із запорозької церкви, чотири хоругви з різними зображеннями, кипарисовий хрест у срібній оправі, євангеліє московського друку у срібній оправі, плашаниця з викуваним із срібла тілом Спасителя, дві ризи з парчі, на яких зображено Покрову Богоматері, десяток ікон (серед них найбільш цінні — ікони Христа, Миколая, Варвари, Спасителя й Богоматері, Покрови Святої Богоматері), залізний молоток. Крім того, зберігся єдиний у своєму роді аналой. Він був зроблений з арабського чорного («абонос») дерева, оздоблений черепаховою і слоновою кісткою, перламутром, угорі стягнутий буйволиною шкірою й завершений двома зміїними голівками. Можливо, що він був отриманий запорожцями від царгородського патріарха у той час, коли вони перебували на Кам'янській Січі. Також збереглися два срібні позолочені кухлі, один місткістю до чотирьох склянок. За переказом, саме цей кухоль належав славетному кошовому отаману І. Сірку. Уцілили два портрети, писаних із живих запорозьких козаків — братів Якова та Івана Шиянів. Звертала на себе увагу і золота медаль, одержана запорозьким полковником Коленком у 1788 р. за участь

у битві під Очаковом. Деякі з цих речей зберігаються нині у Нікопольському державному краєзнавчому музеї, окремі — втрачені.

У 50-х роках нашого століття на території Нікополя було встановлено пам'ятний знак, що свідчить про існування на цьому місці Микитинської Січі. На меморіальній дошці з білого мармуру, вмонтованій у пілон, який складено з великих квадратів граніту, написано: «На цій місцевості знаходилась Запорозька (Микитинська) Січ. У 1648 році в цій Січі запорозькі козаки обрали Богдана Хмельницького гетьманом України». Поруч спорудили пам'ятник Б. Хмельницькому роботи скульптора І. Кавалерідзе.

Вже у 1990 році, під час святкування «Днів козацької слави», присвячених 500-річчю українського козацтва, у Нікополі встановили ще декілька меморіальних дошок, зроблених за проектами місцевих краєзнавців.

У краєзнавчому музеї проведена реекспозиція виставки «Запорозьке козацтво і Запорозькі Січі на території краю». Здійснюються заходи щодо збереження старої частини міста та повернення старовинних назв вулиць — Микитинська, Запорозька, а також найменування їх на честь видатних діячів козацтва — Івана Сірка, Петра Сагайдачного, Івана Богуна.

Так оживає героїчна історія наших далеких предків — запорожців, які боронили рідну українську землю у далекі середньовічні часи. І хоч період існування Запорозької Січі на Микитиному Розі — лише епізод у багатій на події тисячолітній історії нашої Батьківщини, значення його для розгортання боротьби за утвердження української державності — величезне.